

– 374 p. 16. *Nakai M.* Creators of Paradise: Representations of Samoa in Somerset Vaughan's "The Pool" / M. Nakai // Режим доступу: <http://ir.library.osaka-ac.jp/metadb/up/LIBM001/KJ00005398039.pdf> 17. *Overaa R.* Eastern Religion and the Dilemmas of the Modern / R. Overaa. A dissertation... for the degree of Doctor of Philosophy University of Washington 2010. – 221 p. 18. *Stoner D.* Ironic designs in the exotic short fiction of W. Somerset Maugham / D. Stoner. A diss. ... PhD, 1989. – 200 p. 19. *Wilson E.* Somerset Maugham and an Antidote / E. Wilson // *New Yorker* XXII, 8 June 1946, P. 96-9. 20. *W. Somerset Maugham: The Critical Heritage* / Ed by Curtis A., Whitehead J. – London: Routledge, 1997. – 470 p. 21. *Zawiyah Yahya*, Resisting Colonialist Discourse (2nd Edition) / Zawiyah Yahya. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 2003. – 254 p.

Т.В. Чужа, канд. філол. н., асист.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА І ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО

У статті порівнюється зображення Хмельниччини в історичних романах «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича та «Божий гнів» Юзефа Ігнація Крашевського. Аналіз здійснено на рівні стилю, ідейного наповнення і в контексті творчого доробку обох письменників.

Ключові слова: Хмельниччина, історичний роман, козацтво.

В статье сравнивается изображение Хмельниччины в исторических романах Генрика Сенкевича «Огнем и мечем» и «Божий гнев» Юзефа Игнация Крашевского. Анализ проведен на уровне стиля, идейного наполнения и в контексте творческого наследия обоих писателей.

Ключевые слова: Хмельниччина, исторический роман, козацество.

The article compares the image of Khmelnytsky Uprising in the historical novels «With Fire and Sword» by Henryk Sienkiewicz and «God's Wrath» by Jozef Ignacy Kraszewski. The analysis was performed at the level of style, ideological content and in the context of artistic heritage of both writers.

Key words: Khmelnytsky Uprising, historical novel, Cossackdom.

Висвітлення тематики повстання Хмельницького в історичних романах Ю.І. Крашевського вимагає впровадження у вигляді ретроспекції за його

селянськими повістями, мемуаристикою і подорожами та публіцистикою, присвяченою українським матеріалам. Якщо для Сенкевича ця тема виникла буквально без будь-якої попередньої підготовки, без глибокого знайомства із українськими матеріалами і вже точно - без живого контакту з Україною, то творча біографія Крашевського засвідчує глибоке закорінення в тематиці. Можливо, саме воно й заважало тривалий час відтворити болісну сторінку братовбивчої війни у історичному романі. Адже «Божий гнів» (1886) вийшов аж наприкінці життя Крашевського, безпосередньо після гучного дебюту на ниві історичної романістики Генрика Сенкевича (1883-1884). А тому він здебільшого сприймається дослідниками як реакція чи навіть наслідування старим майстром ідей та мотивів свого молодшого колеги.

Крашевський як мандрівник і краєзнавець часто у своїх подорожах на-трапляв на місця, пов'язані з історією козацьких повстань і з гайдамачиною. Як сприймав їх письменник, котрий неодноразово у своїх народних повістях змальовував як утиски українського селянства з боку польської шляхти, так і окремі прояви спротиву проти несправедливості (напр., «Історія Савки», «Уляна»)? Найкращі з них містять драматичні і навіть трагічні сцени. Автор не оминає картин селянського бунту і самовільної розплати з панами. Ніколи не викликала сумнівів позиція письменника, він завжди виступає на боці селянина, хоча стосунки між польським двором і українським селом завжди антагоністичні.

Однак у таких повістях як «Ярина» і «Печера Лади» письменник шукав компромісне пояснення сучасної ситуації, пов'язуючи її із зіпсуттям тієї давньої єдності, коли кожен зі станів виконував свою місію, селяни і шляхта були організовані у межах патріархальної спільноти, а «шляхтич тільки тим різнився від решти, що більші мав обов'язки» [11, 80], які полягали у захисті, управлінні, здійсненні судочинства тощо. Лише згодом шляхта зіпсувалася під іноземним впливом і втратила почуття християнської повинності, почала допускати несправедливість у ставленні до підданих. Із одного боку, у цій уявній первісній чистоті польський письменник шукав підтвердження своїм проектам слов'янської єдності. А з іншого - не обманював себе, що йшлося насправді про складні польсько-українські стосунки.

Здається, селянство окремих слов'янських народностей для Крашевського становило лише етнографічну основу пістрявого килима давньої Речі Посполитої і могло б процвітати під справедливим пануванням доброї шляхти. Але все-таки у художніх текстах письменника можна зустріти такий осуд станового егоїзму, на який не всі сучасні польські історики можуть зважитися і тепер. Наприклад, персонаж «Печери Лади» Григорій Сорока щодо станової системи та національного поділу на руських землях говорить так:

«Ви погано знаєте своє минуле, якщо таке шляхетство селянина вас може здивувати. Прикладів цього у своїй історії ви можете знайти тисячі, тільки в останні нещасливі часи, а особливо у краях, Польщею на Русі підкорених і привласнених, шляхетський стан через національні відмінності став цілком окремим і геть відділився від простого народу» [11, 77]. На думку Володимира Гнатюка, згадана повість у селянському циклі Крашевського знаменувала відхід із ліберальних позицій на консервативні, а образ Сороки був узятий не з реальної дійсності, а вигаданий автором з агітаційною метою, аби підкреслити власні уявлення про ідеальність колишніх патріархальних відносин поміж поміщиками і кріпаками.

Ідейне спрямування окремих селянських повістей ілюструє роздвоєність і певну суперечливість світогляду найпліднішого польського письменника. «Платонічно співчуваючи народу, він побічно закликав до реформи, але в ту ж хвилину застережливо хапався за фалди патріархальної ідилії минулого. Втрачаючи рівновагу в ідейному сенсі, автор втрачав і художність – у нього зникала жива тематика, пропадали образи, руйнувалася композиція, а розвиток сюжету розбавлявся безплідною публіцистикою» [2, 574]. Хоча репресований український полоніст не брав до розгляду історичної романістики Крашевського, але його міркування щодо специфіки світогляду письменника видаються нам доволі влучними, і їхня екстраполяція на пізніші твори з української тематики надихає на висування цікавих гіпотез. Паралельно з обережністю у трактуванні соціальної емансипації, письменник далекий був і від визнання перспектив самостійності місцевого національного руху, хоча й підіймався до вершин художньої правди. Не варто забувати також і про те, що Крашевський творив на ниві популярної літератури, яка вимагала обов'язкового врахування смаків публіки, а іноді й простого чорно-білого малюнку з елементами публіцистики.

При цьому Крашевський був глибоким знавцем української старовини, вдумливим мислителем – зачинателем нових напрямків у тогочасному польсько-українському дискурсі. Він здійснив подвижницьку працю зі збирання та публікації на сторінках «Атенеуму» матеріалів до української етнографії, фольклористики, історії, повною мірою реалізувавши власні програмні положення про необхідність «висвітлювати важливі питання, присвячені загальній справі літератури» [15, 11]. Письменник глибоко усвідомлював власну місію, закликаючи вберегти від забуття живі пам'ятки старовини, автентичні матеріали і таким чином здійснити «рятівну місію для читацького загалу» [15, 16].

У «Спогадах про Волинь, Полісся і Литву» (1840) письменник відзначив багато слідів повстання Богдана Хмельницького, щоразу у негативно-

му душі. Козацькі війни були драмою, яка зашкодила майбутньому цих земель. А письменник писав про «козацьке збіговисько, яке плюндрувало ці краї» [13, 49], зокрема, згадуючи про трагедію, яка розігралася в Острозі «під час козацьких нападів», коли «козацькі бунтівники [...] беззахисних мешканців шість тисяч вирізали» [13, 284]. Негативно оцінюючи «бунт» Хмельницького, Крашевський, однак, достовірно відтворює причини заворушень: «Нечуваним був утиск на Русі від панів, який частково призвів чи, щонайменше, сприяв Хмельницькому у цьому страшному бунті, який стільки крові коштував» [13, 141]. Науковими джерелами для написання «Спогадів про Волинь, Полісся і Литву» стали історико-археографічні праці М.Балінського, Т.Ліпінського [6], а також важливе джерело до вивчення Хмельниччини - «Історія польсько-козацької війни» Самійла Грондського [10]. Письменник не тільки зазначав соціальні причини козацьких виступів, він також доводив, що причини ці залишаються актуальними й досі. «Селяни, окрім трьох днів панщини на тиждень, дають [...] чинш грошима, данину з грибів, горіхів, ягід, хмелю, яєць, курей, вівса і жита. Вони прядуть мотки, дарма виробляють льон, коноплі тощо і багато інших робіт зобов'язані робити безоплатно, що називають даремщиною» [13, 85].

Видані у Вільні в 1845-1846 рр. «Спогади про Одесу, Єдисан і Буджак» також містять фрагменти, присвячені кривавій історії України. Перебіг Коліївщини письменник-мандрівник намагався пояснити, користуючись документами, до яких отримав доступ в архіві Аполлона Скальковського (1808-1898). Крашевський розглядає свідчення представника старшини Семена Галицького, який у ролі посланця Січі встановив гайдамацький характер повстань, оскільки самі «гайдамаки почали себе називати військом запорозьким» [12, 75]. Також польський письменник познайомився зі спогадами Микити Леонтійовича Коржа [3] (1731-1835), винісши із них уявлення про звичай січового ладу, який ґрунтувався на первісній слов'янській єдності. Крашевський підкреслює, що грабіжники і вбивці суворо каралися відповідно до козацького права, а відтак і самі гайдамацькі повстання суперечили духові козацької республіки.

Найбільш ґрунтовно свої погляди на козацтво письменник представив у нарисі-рецензії «Запоріжжя», присвяченому розгляду праці Аполлона Скальковського «Історія нової січі або останнього коша запорозького». А серед наукових джерел, як свідчить текст нарису, очевидно, Ю.І. Крашевський був знайомий щонайменше із працями Г. Міллера [5], М. Бантиш-Каменського [1], М. Максимовича [4]. Інший твір польського письменника «На сході» засвідчує знання «Опису України» Боплана, який став чи не ключовим джерелом для значних фрагментів першого тому «Вогнем і мечем».

Неупереджений підхід в нарисі «Запоріжжя» показав Крашевського як дослідника, котрий творить на межі двох культур, історій, чітко усвідомлюючи як їхні спільні пункти, так і моменти непримиренного антагонізму. Водночас Крашевський як польський інтерпретатор «Історії останнього коша запорозького» сприяв зближенню таких різних історіографій, популяризації виваженого погляду на спільні сторінки історії.

У різних ракурсах українська історична проблематика присутня була у таких творах Ю.І.Крашевського: історична драма «Гальшка» (1838), історичні романи «Часи Зигмунда» (1846) «Король і Бондарівна» (1875), «Баніт. Роман з часів Стефана Баторія» (1885), «На королівському дворі» (1886) і «Божий гнів» (1886), оповідання «Татри на весіллі», виданнях джерельних матеріалів - «Мемуари Яна Дуклана Охоцького» (1857), «Подорож Станіслава Августа до Канева в 1787 р.».

Своєрідно поєднані українською тематикою романи «Баніт», «На королівському дворі» і «Божий гнів». У «Баніті» козацьку пригоду Самійла Зборовського зображено за «Гербарієм» Бартоша Папроцького. У романі «На королівському дворі. Часи Владислава IV» представлено назрівання вибухової ситуації напередодні повстання. Важливим джерелом для цього роману став знайдений Ю.І. Крашевським у 1883 році в Парижі рукопис щоденника П'єра Деснойєра, секретаря королеви Марії Людвіки, який протягом кількох років жив при польському дворі і ретельно записував свої враження. Наступні документальні джерела – це щоденник Альбрехта Станіслава Радзивілла та «Gościniec albo opisanie Warszawy» Адама Яжембського. Інформацію про ментальність і культуру епохи він черпав із мемуарів Веспазіяна Коховського «Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza».

Безпосередньо перебіг повстання під керівництвом Хмельницького представлено в романі «Божий гнів. Часи Яна Казимира», який становить своєрідну паралель до роману Сенкевича «Вогнем і мечем». Як бачимо, відмінності у творчому багажі цих письменників були значними – багатий і різноманітний доробок був за плечима у 73-річного Крашевського (були вже написані всі ті славетні сотні томів), а у 37-річного Сенкевича – всього лише кілька оповідань на історичні теми («Старий слуга», «Ганя», «Селім Мріза», «Татарська неволя») та низка новел на гострі соціальні теми у дусі позитивізму. Однак не буде перебільшенням стверджувати, що своєрідною вихідною точкою для написання «Божого гніву», крім щоденника Януша Радзивілла, котрий цитується в тексті, був саме роман Сенкевича.

Думки польських дослідників щодо характеру зв'язків між ними збігаються. Г. Бурштинська акцентує деякі відмінності авторських художніх концепцій: «Хоча нема доказів того, що роман “Божий гнів” був заплано-

ваний як репліка на “Вогнем і мечем”, така гіпотеза видається обґрунтованою. Докази забезпечуються аналізом текстів Ю.І. Крашевського» [7, 68]. Польський дослідник Л. Людоровський на основі докладного аналізу образу Хмельницького у тих самих романах дійшов схожого висновку: «Орбіта пов’язаності, продовження, “співпраці” чи нібито й своєрідного “доповнення” – при збереженні окремішності власного бачення й інтерпретації історії – об’єднує “Божий гнів” з “Вогнем і мечем”» [14, 70].

Однак неможливо оминати впливу попередніх історичних романів Крашевського на формування письменницької майстерності Сенкевича. Він полягав передусім у забезпеченні стандартного набору белетристичних елементів, способів конструювання фабули, типів персонажів і часопростору, натомість у сфері формування «ілюзії історичності», наратора, нарації та стилізації автор «Вогнем і мечем» виявив неабияку оригінальність. А основна відмінність полягає у методах використання джерел. Значна частина характеристик персонажів, подій та мотивів без жодного посередництва потрапляє до «Вогнем і мечем» прямо із них. Сенкевич як початківець на ниві історичного роману строго тримається джерел. Окремі фрагменти його роману можна чітко співвіднести із одним конкретним джерелом або із кількома у поєднанні, письменник дбає про джерельну документацію навіть найменших деталей і подробиць. Натомість Крашевський творить роман начебто на джерельній фактографічній канві (основа – щоденник Януша Радзивілла), а за історичними деталями звертається переважно до власної уяви чи пам’яті.

Найближчою до художньо-образного центру «Вогнем і мечем» є старопольська література (як художня, так і нехудожня), а вже потім ідуть історичні праці XIX ст. (К.Шайнохи, Л.Кубалі, М.Дубецького, А.Валевського). Неабияку роль у піднесенні першої частини трилогії Г.Сенкевича до рівня національної епопеї, а описаних подій та героїв - до рангу історичного міфу відіграли епічні твори: як античні (Гомера, Вергілія), так і барокові (Т.Тассо, С.Твардовського, В.Потоцького).

Із питанням джерел тісно пов’язана справа стилізації: «Центральну систему утворюють риси, притаманні сучасному реалістичному роману; периферійні системи – це а) стилізація під старопольську прозу, б) епічна стилізація, в) лірично-романтична» [16, 77]. У Крашевського оповідь веде єдиний наратор – від початку до кінця «одним голосом». Це всезнаючий історик, наділений необмеженою компетенцією щодо художнього світу. Стилізація притаманна лише прямій мові персонажів. Через цю різницю у перспективі зображення на сторінках «Вогнем і мечем» розпалюється кривава історична драма, а представлені у «Божому гніві» події нагадують розіграш партії на політичній шахівниці. Здається, Ю.І. Крашевський наповнює напрацьовану

у попередніх своїх творах схему боротьби анархічної і централізаційної історичних тенденцій стереотипним набором мотивів щодо польсько-козацької війни. Крашевський не стилізує – барви роману «Божий гнів» набагато стриманіші: відсутня глорифікація, демонізація противника, натуралізм у зображенні сцен насильства, романтизація чи епічність.

При цьому ідейне спрямування обох романів практично ідентичне. Присутнє традиційне і для мемуаристики XVII ст., і для історіографії XIX ст., і для історичного роману (зокрема, «З бурхливої хвили» Теодора Томаша Єжа) презирливе змалювання козацько-селянських сил, їхніх звірячих нахилів і нищих інстинктів. Аналогічно представлено й образи: Вишневецького – як мужнього і незламного захисника вітчизни, Киселя – як представника угодовської фракції, та навіть і Хмельницький – майже так само хитрий і підступний. У сюжеті «Божого гніву» відсутня традиційна для вальтерско-тівського роману друга лінія, паралельна до подій великої історії розповідь про перипетії життя пересічного громадянина. Хоча зазвичай письменник будував свої романи із циклу «Історія Польщі» саме за такою схемою. Про барвисті пригоди лицаря війська Вишневецького Скшетуського годі й згадувати. Вони однозначно перевершують своєю мальовничістю план великої історії у «Божому гніві».

Все ж, знаючи ліберальні погляди Крашевського щодо селянського питання, від його історії Хмельниччини можна було б очікувати цілком іншого ідейного звучання. Однак, мабуть, старий майстер потрапив у полон чарів «першорядного письменника другорядного», «мага і спокусника», «демона, катастрофи нашого розуму і шкідника», як казав про Сенкевича Вітольд Гомбрович. Здається, Крашевський піддався загальному: «зачаруванню народу, найбільш магічному вплив на уяву мас. Сенкевич – цей маг і спокусник – вбив нам у голови Кміціца разом із паном Володийовським та паном Великим Гетьманом і закоркував їх. Відтоді ніщо інше поляку не могло посправжньому подобатися, ніщо антисенкевичівське, ніщо асенкевичівське» [9, 351].

Вже на самому початку роману «Божий гнів» атмосфера передчуття катастрофи аналогічна до «Вогнем і мечем» – «країна у вогні», «dies irae», буря і громи, наближення судного дня і невизначеність стосовно особи майбутнього монарха. Однак потім Крашевський намагається бути більш об'єктивним – «дивитися у два боки однієї речі» і традиційно побачити серед рушійних сил польської історії відцентрову й інтеграційну. Відтак Хмельниччина змалювана як момент необхідності загального згуртування для боротьби проти ворога, який розривав єдність і руйнував силу держави. Магнатське середовище також традиційно зазнає критики за свій егоїзм та махінації. Хмельницький

стає в одну шеренгу із самолюбними можновладцями, жадібними до влади, слави і збагачення. У цьому полягає основна відмінність з «Вогнем і мечем», де історична дійсність практично обмежується бароково-сарматськими уявленнями, стереотипами та топосами. Ю.І. Крашевський все ж не «зміцнює» оптимізмом, а здійснює своєрідне послаблення стереотипу героїзму і патріотизму від Сенкевича. Мабуть, варто погодитися із польською дослідницею твору Крашевського у тому, що в «Божому гніві» «Простежується свідома спроба представити таку версію минулого, яка в умовах національної неволі мала виконувати пізнавально-виховну функцію не за формулою “зміцнення сердець”, а через застереження від помилок» [7, 68].

1. *Бантыш-Каменский М.Г.* История от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / М.Г. Бантыш-Каменский – М., 1822. 2. *Гнатюк В.* Українсько-польська правобережна романтична література: Вибр. пр. / Гол. ред. і упор. Р. Радишевський. – К.: Леся, 2008. – 634 с. 3. *Корж Н.Л.* Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, села Михайловского, Никиты Леонтьевича Коржа / Н.Л. Корж – Одесса, 1842. 4. *Максимович М.А.* Малороссийские песни / М.А. Максимович – М., 1827. – 286 с. 5. *Миллер Г.Ф.* Разные материалы до истории запорожской касающиеся / Г.Ф. Миллер – Б. м., б. г. – 76 с. 6. *Baliński M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa, 1843-1845. – Т.1-3. 7. *Bursztyńska H.* Sienkiewicza i Kraszewskiego koncepcja wojen polsko-kozackich XVII wieku / H. Bursztyńska // Henryk Sienkiewicz. Tradycja – Kreacja – Styl. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 1982. 8. *Dubiecki T.* Korespondencja pomiędzy Józefem Ignacym Kraszewskim a Marianem Dubieckim / T. Dubiecki // Księga ku czci J. I. Kraszewskiego. – Łuck: 1939. – С. 471. 9. *Gombrowicz W.* Sienkiewicz // Gombrowicz W. Dzieła / Pod red. Jana Błońskiego. – Kraków-Wrocław, 1986. – Т. 7: Dziennik 1953-1956. – S. 348-357. 10. *Grądzki S.* Historia belli cosacco-polonici, powst. ok. 1672 / S. Grądzki – Peszt: K. Koppi, 1789 (Фрагмент було видано у перекладі: Грондзкий С. Отрывок [о битве при Берестечко] из 2-го тома «Истории 10-летней войны южной Руси с поляками» [Грондского]. – Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1836. - №7. - С. 125-148). 11. *Kraszewski J.I.* Ładowa pieczara / J.I. Kraszewski – Warszawa, 1991. 12. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września. Przypisami i posłowiem opatrzył P.Hertz / J.I.Kraszewski – Warszawa: PIW, 1985. 13. *Kraszewski J.I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Przygotował do druku i wstępem poprzedził S.Burkot/J.I. Kraszewski – Warszawa, 1985. 14. *Ludorowski L.*

Konterfekty Bohdana Chmielnickiego / L. Ludorowski // Ludorowski L. Wizjoner przeszłości. Powieści historyczne Henryka Sienkiewicza. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. 15. Roszkowska-Sykałowa W. «Athenaeum» Józefa Ignacego Kraszewskiego. 1841 – 1851. Zarys dziejów i bibliografia zawartości / W. Roszkowska-Sykałowa – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1974. – XXXVI. – 64 s. 16. Wilkoń A. O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem / A. Wilkoń – Warszawa-Kraków: PWN, 1976. – 168 s.

Ю.О. Шакура, асп.

*Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка,
Прилуцький гуманітарно-педагогічний коледж ім. І.Я. Франка*

ВОЛОДИМИР РІЗАНОВ: ПОЕЗІЯ СКАЛЬДІВ У РЕЦЕПЦІЇ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У статті розглядається зв'язок найдревнішої пам'ятки киево-руської літератури «Слова о полку Ігоревім» з поезією скальдів.

Ключові слова: автор, текст, «Слово о полку Ігоревім», пам'ятка, поезія, скандинави, Боян.

В статье рассматривается связь древнего текста киево-русской литературы «Слова о полку Игореве» с поэзией скальдов.

Ключевые слова: автор, текст, «Слово о полку Игореве», памятка, поэзия, скандинавы, Боян.

Ancient remembrance «The Tale of Igor's Campaign» and the poetry of Scandinavians is analysed in the article.

Key words: the author, the text, «The Tale of Igor's Campaign», the remembrance, poetry, Scandinavians, Bojan.

Світова література знає не так вже й багато творів, які б захоплювали нові й нові покоління, перетинали межі країн і материків, здобували все ширшу й гучнішу славу. Саме до таких пам'яток належить безсмертне «Слово о полку Ігоревім» - героїчна, сповнена палкої любові до Вітчизни, до свого народу поетична пісня-заклик... [Махновець, Мишанич 2003, 11].